

[१९९६] ३ एस.सी.आर ५६.

दि बिहार स्टेट बोर्ड ऑफ रिलिजियस ट्रस्ट

विरुद्ध

रामसुबरन दास

२९ फेब्रुवारी १९९६

[एस. पी. भरुचा आणि एस. बी. मजमुदार, जे. जे.]

साक्षीपुरावा अधिनियम, १८७२ - कलम १०२ - शाबीत करण्याची जबाबदारी - पूर्ववर्तींनी केलेल्या कृतीचा दावा करणारा खटला फिर्यादीवर बंधनकारक नव्हता कारण तो वस्तुस्थिती आणि कायद्याच्या चुकीमुळे केला गेला होता - असे मानले जाते, कायदा आणि वस्तुस्थितीची चूक सिद्ध करण्यासाठी शाबीत करण्याची जबाबदारी फिर्यादीवर आहे.

हिंदू कायदा - मंदिरे - स्वरूप - सार्वजनिक किंवा खाजगी बाबत निर्णय.

एक एस, जो एक मुस्लिम होता, त्याने एका एमला जमिनीचा काही भाग दिला, ज्याने त्या जमिनीवर मंदिर बांधले होते. दोन 'चेले' सोडून एम मरण पावला. एच, जो एम च्या चेलांपैकी एक होता, त्याने दुसऱ्या गावात काही जमीन विकत घेतली आणि त्या जमिनीवर एक मंदिर बांधले. एच मरण पावला आणि विविध व्यक्ती त्याच्या जागी आल्या. आर, जे १९५१ मध्ये जमीनदारी रद्द करण्याच्या वेळी एचचे उत्तराधिकारी होते, त्यांनी विवरणपत्र दाखल केले ज्यामध्ये त्यांनी दोन मंदिरे सार्वजनिक मंदिरे असल्याच्या आधारावर वार्षिकीचा दावा केला.

१९६१ मध्ये, आरचा पुतण्या आणि चेला असलेल्या उत्तरवादीने, आरने मंदिरे सार्वजनिक मंदिरे असल्याचे दर्शविणारी विवरणपत्रे कायदा आणि वस्तुस्थितीच्या चुकीच्या दृष्टिकोनातून दाखल केली होती आणि ती उत्तरवादीवर बंधनकारक नव्हती, असा दावा करत अपीलकर्त्याविरुद्ध खटला दाखल केला. उत्तरवादीने असा दावा केला होता की मालमत्ता ही त्याची धर्मनिरपेक्ष मालमत्ता होती किंवा जास्तीत जास्त, खाजगी विश्वस्त मालमत्ता होती.

मुस्लिम व्यक्तीने हिंदू देवाला जमीन दान केली नसती, असे मत नोंदवत ट्रायल कोर्टाने उत्तरवादीच्या दाव्याचा निकाल दिला. ट्रायल कोर्टाने पुढे असे म्हटले की, मंदिराच्या बांधकामाशी जनतेचा काहीही संबंध आहे हे दाखवण्यासाठी कोणताही पुरावा नाही आणि जनतेच्या सदस्यांना 'दर्शनासाठी' मंदिरांमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी देण्यात आली होती, असा अपीलकर्त्याच्या नेतृत्वाखालील तोंडी पुरावा फारसा महत्त्वाचा नाही, कारण तो हिंदूंच्या भावनांच्या किंवा उपासकांना दूर करण्याच्या प्रथेच्या विरोधात असेल. एका महिलेने एका मंदिराला काही मालमत्ता दान केल्याच्या पुराव्याच्या संदर्भात, ट्रायल कोर्टाने असे निरीक्षण नोंदवले की एका धर्मनिष्ठ महिलेने मंदिराच्या देवतेला अतिरिक्त अनुदान दिल्याने मंदिर सार्वजनिक विश्वस्त मंडळ बनले नाही. ट्रायल कोर्टाने पुढे नोंदवले की उत्तरवादीच्या पुराव्यांवरून असे दिसून आले आहे की आर वर नमूद केलेल्या विवरणपत्र दाखल करताना आजारी होता. ट्रायल कोर्टाच्या आदेशाविरोधात, अपीलकर्त्याने उच्च न्यायालयात अपील दाखल केली आणि ती फेटाळण्यात आली.

या न्यायालयासमोर, अपीलकर्त्याने असा दावा केला की मंदिरे प्राचीन असल्याने, ती जनतेला समर्पित असल्याचा पुरावा शोधणे कठीण होते आणि म्हणून, मंदिराच्या व्यवस्थापन संबंधित परिस्थिती आणि पूजा हे मंदिराच्या सार्वजनिक किंवा खाजगी स्वरूपाचे सूचक म्हणून घेतले पाहिजे.

अपीलाला मान्य करत, हे न्यायालय

असा निर्णय देते कि : १. कायदा आणि वस्तुस्थितीच्या चुकीवर आधारित हा खटला होता हे मान्य करण्यात उच्च न्यायालय आणि ट्रायल कोर्ट अपयशी ठरले. ही जबाबदारी फिर्यादी उत्तरवादीने पार पडायची होती आणि अभिकथित केलेली चूक उत्तरवादीची नव्हे तर त्याच्या मृत पूर्वजाची होती या वस्तुस्थितीमुळे जबाबदारी अधिक जड करण्यात आली होती. आरने वस्तुस्थिती किंवा कायद्याच्या चुकीवर काम केले होते हे सिद्ध करण्यासाठी कोणताही विश्वासाह पुरावा नाही आणि म्हणूनच खटला फेटाळला गेला पाहिजे. [६०- डी, एफ]

२. एक धर्मनिष्ठ स्त्री मंदिराच्या देवाला जमीन समर्पित करू शकत होती आणि ती स्वीकारली गेली ही वस्तुस्थिती मंदिराचे सार्वजनिक स्वरूप दर्शवते. महंतांनी स्वतःच्या नावावर मालमत्तांचा व्यवहार केल्याने मंदिरे ही सार्वजनिक मंदिरे होती या वस्तुस्थितीपासून ते कमी होत नाही कारण ते ज्या देवतांना मालमत्ता समर्पित केले होते त्यांच्या वतीने ते व्यवहार करत आहेत असे म्हणता येईल. [६१- सी-डी]

३. उत्तरवादीने शपथ पुरावा दिला होता की, ज्या संबंधित कालावधीत त्याने विवरणपत्र दाखल केले होते, त्या कालावधीत आर आजारी होता, असे म्हणण्यात ट्रायल कोर्ट चुकीचे होते. फिर्यादीचा पुरावा आर आजारी होता असे सांगत नाही. हे असमर्थतेचे प्रकरण बनवत आहे ज्याची बाजू घेतली गेली नाही. [६१- ई]

४. ज्या आधारावर ट्रायल कोर्टाने असे निरीक्षण नोंदवले की अनुदान हे देवाला दिलेले अनुदान दिसत नाही आणि ते एखाद्या हिंदू देवाला मोहामेडनने दिले जाऊ शकत नाही हे स्पष्ट नाही आणि ते चुकीचे असल्याचे दिसते. [६१- एफ]

बाला शंकर महा शंकर भट्टजी आणि इतर .वि. धर्मादाय आयुक्त, गुजरात राज्य, [१९९५] सप. १ एस. सी. सी. ४८५, चा संदर्भ .

दिवाणी अपील अधिकारिता : १९८१ चा दिवाणी अपील क्रमांक ८४६.

१९६६ च्या एफ. ए. क्रमांक ८८ मधील पाटणा उच्च न्यायालयाच्या दिनांक २१.५.८० च्या न्यायनिर्णय आणि आदेशावरून.

अपिलार्थीसाठी वकील लक्ष्मी रमण सिंग.

न्यायालयाचा निर्णय श्री भरुचा, जे . यांनी दिला.

भरुचा, जे .: अपील अंतर्गत आदेश पाटणा येथील उच्च न्यायालयाच्या विद्वान एकल न्यायाधीशांनी पारित केला. त्यामुळे मुझफ्फरपूरच्या दुय्यम न्यायाधीशाच्या आदेशाच्या आणि हुकूमनाम्याच्या विरोधात उत्तरवादीने त्यांच्याविरुद्ध दाखल केलेल्या खटल्यातील विद्यमान अपीलकर्त्यांचे अपील फेटाळण्यात आले.

हा खटला दोन मंदिरांशी संबंधित आहे-एक रामचौरा गावातील आणि दुसरा मझौली गावातील, दोन्ही मुझफ्फरपूर जिल्ह्यातील. सन ११७७ मध्ये फसलीमध्ये दिलेल्या सनदेद्वारे, सय्यद सुलेमान राजा खानने, रामचौरा येथे माधोदास उर्फ मोहनदास या व्यक्तीला ५५ विघा जमीन दिली होती. माधोदास हा धर्मनिष्ठ आणि धार्मिक माणूस असल्यामुळे हे केले गेले. या जमिनीवर, माधोदासनी एक मंदिर बांधले आणि राम जानकीजी आणि चरण-पडुका या देवतांची स्थापना केली. त्याने दोन चेले होते, त्यापैकी एक गरीबदास होता. गरीबदास खलिशपूर गावात गेले आणि त्यांनी त्या गावातील बाबूनी दिलेल्या ७ विघा

फकीराना जमिनीवर राम जानकीजी या देवतांची स्थापना केली. दुसरा चेला, हनुमानदास, जो रामचौरा येथे राहिला, त्याने माझौलीमध्ये खरेदी करून जमीन संपादन केली आणि त्यावर एक मंदिर बांधले जेथे रामजानकीजी आणि लक्ष्मी नारायणजी यांच्या देवतांची स्थापना करण्यात आली. गरीबदासच्या मृत्यूनंतर खलिसपूरच्या मालमत्तांही हनुमानदास च्या ताब्यात आले. हनुमानदासच्या जागी गंगारामदास आला आणि त्याच्या जागी हरेराम, हरभजनदास, हरख नारायण आणि राघूबरदास आले. १९५१ मध्ये जमीनदारी रद्द केल्यानंतर राघूबरदास यांनी विवरणपत्र दिले आणि मालमत्ता ही सार्वजनिक मंदिराची मालमत्ता आहे या आधारावर वार्षिकीचा दावा केला. मंदिरे ही सार्वजनिक मंदिरे होती या आधारावर त्यांनी अपिलार्थीना विवरणपत्र, हिशेब आणि खर्च देखील सादर केला. हे विवरणपत्र १९५१ पासून १९५८-५९ पर्यंत केले गेले, जेव्हा राघूबरदास यांचे निधन झाले. उत्तरवादी हा राघूबरदासचा पुतण्या आणि चेला होता आणि राघूबरदासच्या मृत्यूनंतर तो मालमत्तेच्या ताब्यात आला. २९ सप्टेंबर १९६१ रोजी, उत्तरवादीने मुझफ्फरपूर येथील दुय्यम न्यायाधीशाच्या न्यायालयात अपीलकर्त्यांविरुद्ध खटला दाखल केला, ज्यामध्ये असा दावा केला गेला की राघूबरदास यांनी जमीन सुधारणा कार्यालयात वार्षिकीचा दावा करण्यासाठी अर्ज दाखल करणे, मालमत्तांना सार्वजनिक धार्मिक विश्वस्त म्हणून मानणे आणि त्या आधारावर अपीलकर्त्यांना उत्पन्न आणि खर्चाचा हिशेब देणे ही कृती "कायदा आणि वस्तुस्थितीच्या चुकीच्या दृष्टिकोनातून होती आणि उक्त कृती फिर्यादीवर बंधनकारक नाहीत"; तेच "वस्तुस्थिती आणि कायद्याच्या गैरसमजाखाली" केले गेले होते. फिर्यादीने अशी घोषणा करण्याची विनंती केली की "मालमत्ता ही फिर्यादीची धर्मनिरपेक्ष मालमत्ता होती किंवा जास्तीत जास्त खाजगी विश्वस्त मालमत्ता होती आणि सार्वजनिक न्यास मालमत्ता नव्हती आणि उत्तरवादी फिर्यादीच्या कृतीवर आणि कागदपत्रांवर कोणत्याही देखरेखीचा दावा करू शकत नाही". प्रतिवाद मध्ये, अपीलकर्त्यांनी असे म्हटले की मंदिरे आणि त्यांच्याशी संलग्न मालमत्ता ही सार्वजनिक धार्मिक विश्वस्तांची मालमत्ता होती आणि उत्तरवादी अपीलकर्त्यांना हिशेब देण्यास जबाबदार होता आणि त्यांच्या नियंत्रणाखाली राहिला. मुद्दे तयार केले गेले आणि पुरावे सादर केले गेले. सय्यद सुलेमान राजा खान यांनी मोहनदास यांना रामचौरा येथील जमिनीचे दिलेले अनुदान हे देवाला दिलेले अनुदान असल्याचे दिसत नाही आणि "खरे तर ते एखाद्या हिंदू देवाला मोहामेडन कडून दिले जाऊ शकत नव्हते," असे ट्रायल कोर्टाचे मत होते. मंदिराचे बांधकाम किंवा त्याच्या व्यवस्थापनेशी जनतेचा काहीही संबंध होता याचा कोणताही पुरावा नव्हता. माझौली येथील मंदिराच्या संदर्भात, ट्रायल कोर्टाने असे निरीक्षण नोंदवले की जर मालमत्ता देवतांना समर्पित केली गेली असती तर महसुलाच्या नोंदी राघूबरदासच्या नावावर नव्हे तर त्यांच्या नावावर राहिल्या असत्या. ट्रायल कोर्टाने १९६१ मध्ये हुलास भाटी देवी या व्यक्तीने केलेल्या देणगीच्या दस्तऐवजाचा संदर्भ दिला. माझौली येथील मंदिरातील काही मालमत्ता त्यांनी लक्ष्मी नारायणजींना समर्पित केल्या होत्या. हे, ट्रायल कोर्टाच्या मते, केवळ अस्थलाची प्राप्ती होती आणि असे म्हणता येणार नाही की एका धर्मनिष्ठ महिलेने मंदिरातील

देवतांना काही अतिरिक्त अनुदान दिले होते, त्यामुळे मंदिर एक सार्वजनिक न्यास बनले. अपीलकर्त्यांना वर नमूद केलेली विवरणपत्रे देताना राघूबरदास आजारी होते आणि "वस्तुस्थितीच्या चुकीच्या दृष्टिकोनातून आणि चुकीचा कायदेशीर सल्ला देऊन की जरी तो सार्वजनिक न्यास नव्हता.....", असे उत्तरवादीच्या पुराव्यावर ट्रायल कोर्टाने विश्वास ठेवला. ट्रायल कोर्टाने म्हटले की, कबुलीजबाब चुकीचे असल्याचे दर्शविले जाऊ शकते आणि पुन्हा या वस्तुस्थितीवर अवलंबून ठेवले की मोहामेडन ने एका हिंदूला अनुदान दिले होते, जेणेकरून कबुलीजबाब चुकीचा असल्याचे सिद्ध झाले. त्यानंतर काही कागदपत्रांचा संदर्भ देण्यात आला ज्यामध्ये असे दिसून आले की महंथांनी विक्री पत्रे अंमलात आणली होती आणि त्यांच्या स्वतःच्या नावे मालमत्तेसंदर्भात भाड्याच्या पावत्या दिल्या होत्या. ट्रायल कोर्टाच्या म्हणण्यानुसार, मौखिक पुरावा फारसा महत्त्वाचा नव्हता; जनतेच्या सदस्यांना मंदिरांमध्ये दर्शन घेण्यासाठी, अर्पण करण्यासाठी आणि त्यामध्ये आयोजित कार्यक्रमांना उपस्थित राहण्याची परवानगी होती ही केवळ वस्तुस्थिती, ती सार्वजनिक मंदिरे होती या निष्कर्षाचे समर्थन करत नाही, कारण असे म्हटले गेले होते की, सर्वसाधारणपणे, उपासकांना दूर केले जावे या हिंदू भावना किंवा प्रथेशी सुसंगत नसेल. परिणामी, खटला निकाली काढण्यात आला.

उच्च न्यायालयासमोर केलेल्या अपीलमध्ये उत्तरवादी हजर झाला नाही. तथापि, उच्च न्यायालयाला ट्रायल कोर्टाच्या दृष्टिकोनापेक्षा वेगळा दृष्टिकोन घेण्यास भाग पाडले गेले नाही.

उत्तरवादी आमच्यासमोर हजर झालेला नाही.

अपिलार्थीच्या विद्वान वकिलाने बाला शंकर महाशंकर भट्टजी आणि इतर .विरुद्ध. धर्मादाय आयुक्त, गुजरात राज्य, जे. टी. (१९९४) ५ एस. सी. १५२ या खटल्यातील या न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाकडे आमचे लक्ष वेधले, ज्यामध्ये मंदिरांच्या सार्वजनिक स्वरूपाशी संबंधित कायदा तयार करण्यात आला आहे. असे म्हटले गेले आहे की जिथे मंदिरे प्राचीन आहेत, तिथे जनतेप्रती असलेल्या समर्पणाचा पुरावा शोधणे कठीण आहे आणि मंदिराच्या व्यवस्थापन आणि त्यातील पूजेच्या संदर्भात मिळणारी परिस्थिती त्याच्या स्वरूपाचे संकेत देते, म्हणजे ते सार्वजनिक असो किंवा खाजगी मंदिर असो.

आमच्या मते, उच्च न्यायालय आणि ट्रायल कोर्ट हे समजून घेण्यात अयशस्वी ठरले की हा खटला कायदा आणि वस्तुस्थितीच्या चुकीवर आधारित होता. ही जबाबदारी पार पाडणे हे उत्तरवादीवर (फिर्यादी) होते आणि अभिकथन केलेली चूक उत्तरवादीची नसून त्याच्या मृत पूर्वजाची होती या वस्तुस्थितीमुळे जबाबदारी अधिक जड करण्यात आली. राघूबरदास यांनी "कायदा आणि वस्तुस्थितीच्या चुकीच्या दृष्टिकोनातून" किंवा "वस्तुस्थिती आणि कायद्याच्या चुकीच्या पूर्वग्रहाखाली" संबंधित

विवरणपत्र दिले होते हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी फिर्यादीने पार पाडली होती का, हा पहिला प्रश्न ज्यावर न्यायालयांनी स्वतःला संबोधित करायला हवा होता. या वतीने उत्तरवादीचा पुरावा फक्त हाच आहे की "राघूबरदास यांनी धार्मिक विश्वस्त मंडळासमोर काही विवरणपत्रे सादर केली होती. त्याला वकिलाने सल्ला दिला होता की सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही विश्वस्त मंडळे विवरणपत्र सादर करण्यास जबाबदार आहेत. मी कोणतेही विवरणपत्र सादर केलेले नाहीत." प्रथमतः, कायदेशीर सल्ल्याच्या आधारे कार्य करणे म्हणजे वस्तुस्थिती किंवा कायद्याच्या चुकीच्या समजुतीवर कार्य करणे नाही. दुसरे म्हणजे, वकिलाने कथित सल्ला दिला तेव्हा उत्तरवादीने तो उपस्थित असल्याचे सांगितले नाही. त्यांनी वकिलाचे नाव घेतले नाही. वकिलाची चौकशी झाली नाही. अपरिहार्यपणे असा निष्कर्ष काढला जातो की राघूबरदास यांनी वस्तुस्थिती किंवा कायद्याच्या चुकीवर काम केले होते हे सिद्ध करण्यासाठी कोणताही विश्वासार्ह पुरावा नव्हता आणि खटला फेटाळला जावा. दुसरे म्हणजे, स्वतः उत्तरवादीच्या बाबतीत, त्याचा खटला अयशस्वी झाला. हे त्यांचे प्रकरण होते की ही मंदिरे राघूबरदासची खाजगी मंदिरे होती. राघूबरदास यांनी ती सार्वजनिक मंदिरे असल्याचे संबंधित विवरणपत्र दाखल करणे हे त्यांच्या समर्पणासारखेच होते.

कोणत्याही परिस्थितीत, राघूबरदास यांनी मंदिरांना सार्वजनिक मंदिरे मानले होते आणि मंदिरे ही सार्वजनिक मंदिरे असल्याचे सूचित करणारे पुरावे असतील तर न्यायालयांनी असे मत मांडले पाहिजे की मंदिरे ही सार्वजनिक मंदिरे होती या वस्तुस्थितीच्या प्रकाशात पुराव्यांची छाननी व्हायला हवी होती. जनतेच्या सदस्यांनी मंदिरांमध्ये पूजा केली आणि देवतांना अर्पण केले आणि कोणतीही परवानगी न घेता असे केल्याचे दर्शविणारे अपीलकर्त्यांचे पुरावे बाजूला सारण्यात न्यायालये अन्यायकारक ठरली. हा १७ साक्षीदारांचा पुरावा आहे आणि त्यांच्यापैकी कोणाचीही या संदर्भात उलटतपासणी झालेली नाही. निशाणी डी हे हुलासबती कुर यांनी लक्ष्मी नारायणजींना समर्पित केलेले दस्तऐवज ट्रायल कोर्टासमोर नोंदवले होते. निष्पादकाने तिच्या दिवंगत पतीच्या इच्छेनुसार, माझौली मंदिरातील राम नवमी आणि जन्माष्टमीला लक्ष्मी नारायणजीच्या राग भोग पूजेसाठी वर्णन केलेली मालमत्ता समर्पित केली. केवळ एका धर्मनिष्ठ महिलेने मंदिरातील देवतांना अतिरिक्त अनुदान दिले आहे, त्यामुळे मंदिर हे सार्वजनिक मंदिर झाले नाही, असे म्हणणे चुकीचे होते, परंतु ते एक प्रमाण होते असे म्हणण्यात ट्रायल कोर्ट बरोबर होते. ही धर्मनिष्ठ महिला असे समर्पण करू शकत होती, जे स्वीकारले गेले, ही वस्तुस्थिती मंदिराचे सार्वजनिक स्वरूप दर्शवते. महंतांनी स्वतःच्या नावावर मालमत्तांचा व्यवहार केल्याने मंदिरे ही सार्वजनिक मंदिरे होती या वस्तुस्थितीपासून ते कमी होत नाही कारण ते ज्या देवतांना मालमत्ता समर्पित केले होते त्यांच्या वतीने ते व्यवहार करत आहेत असे म्हणता येईल.

आणखी दोन पैलू आहेत जे आपण लक्षात घेतले पाहिजेत. प्रथम, फिर्यादीने शपथ घेऊन पुरावा दिला होता की, ज्या संबंधित कालावधीत त्याने विवरणपत्र दाखल केले होते, त्या कालावधीत राघूबरदास आजारी होते असे म्हणण्यात ट्रायल कोर्ट चुकीचा होता आणि उच्च न्यायालयाने याची दखल न घेतल्याने चूक झाली होती. या वतीने फिर्यादीचा पुरावा आधीच उद्धृत करण्यात आला आहे आणि त्यात राघूबरदास आजारी होता असे म्हटले जात नाही. हे असमर्थतेचे प्रकरण बनवत आहे ज्याची बाजू घेतली गेली नाही. पुन्हा, ट्रायल कोर्टाने असे निरीक्षण नोंदवले की हे अनुदान हे देवाला दिलेले अनुदान असल्याचे दिसत नाही आणि 'खरे तर ते एखाद्या हिंदू देवाला मोहामेडन ने दिले जाऊ शकत नाही'. ज्या आधारावर हे विधान केले गेले ते दिसत नाही आणि आम्हाला ते अगदी चुकीचे वाटते.

परिणामी, अपील मान्य करण्यात येते. खालील न्यायालयांचा न्यायनिर्णय आणि आदेश बाजूला ठेवला जातो आणि अपीलकर्त्याने दाखल केलेला खटला फेटाळला जातो. उत्तरवादी अपीलकर्त्याला अपिलाचा खर्च देईल.

जे. एन. एस.

अपील मान्य करण्यात आली.

अस्वीकरण

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा / तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरीता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबाजवणीकरीता वैध मानला जाईल."